

ԻՆՔՆՍՎԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՍԵՐՈՎՔԵ ՎՐԴ. ՍԱՄՈՒԷԼԵԱՆԻ

1894 Յունուար 7, Ուրբաթ, ողջութեամբ նրաւաղէմ վերադարձաւ Կ. Պոլսէն Յ. Յարութիւն Պատրիարք: Իրեն հետ եկան նաեւ Տ. Մկրտիչ Արքեպս. Վեհապետան (Երբեմն Առաջնորդ Առանայի) իբր աքօսար, նաեւ Տ. Գէորգ Ս. Վրդ. Երեցեան: Այս վերջինը քանի մը շարքէն վերադարձաւ ի Կ. Պոլիս, ուր կը վարէր նրաւաղէմի Փոխանորդին օգնականի պաշտօնը:

Նրաւաղէմի մէջ աքօսարական Տ. Եղնիկ եւ Տ. Մկրտիչ Եպիսկոպոսներ աչառուեցան եւ 1895 Մարտ 15/27 Դշ. մեկնեցան նրաւաղէմէն գէպ ի Կ. Պոլիս:

(Մկրտիչ Եպս. Վախճանեալ ի Մարտ 1910, Մայիս 22ին: Եղնիկ Եպս. Վախճանեալ Կ. Պոլիս, 1913, Փետր. 26):

Նոյն տարին (1895 Նոյ. 7, Դշ.) նրաւաղէմ եկաւ իբրեւ հիւր Զէյթունցի Տ. Կարապետ Եպս. Քէչեհան, այդ բարերարոյն Կ. Պոլսէն:

1896 Փետր. 10, Շաբաթ գիշեր, նրաւաղէմ աքօսարուեցաւ Կարնոյ Առաջնորդ Տ. Ղեւոնդ Եպս. Շիշմանեան եւ բնակութեան համար Բեթղէմէմ զրկուեցաւ:

Սարկաւազութեան երկար տարիները անցուցի Ս. Յակոբի վանքին մէջ, Տէյրիմէն - Թաղ սենեակի մը մէջ:

Վարժարանէն ելլելէն յետոյ, Փէր Պաննեքու Ս. Յովակիմ - Աննայի վանքին մէջ երբեմն ինձ Ժրասներէն դատ կու տար նոյն միաբանութենէն փէլա Գաթարիէ տնակով վարդապետ մը, որ վանքին մէջ միանգամայն երաժշտութեան եւ նուագի սէրուցիչ էր:

Նոյն միջոցներուն նրաւաղէմ կը դառնար Դոմինիկեան վարդապետ մը՝ Փիէլ ժագ - Ռէթորէ անունով, որ երկար տարիներ Արեւելք (Մուսուլ, Վան եւլն.) գտնուած եւ ըստ բաւականին օովորած էր արեւելեան լեզուներ — Հայերէն, Թուրքերէն, Արաբերէն, Ասորերէն, Եբրայերէն: Մասնաւորաբար յարաբերութեան մէջ էի այդ վարդապետին հետ:

Մեր Միաբանութենէն ներս ամենէն ժաւերմա էր Տ. Եղիշ Վրդ. Զիլիկիբեան: Պուլիարիոյ Ռուստուք քաղաքին մէջ քարեկամ մը ունէի, Նշան Մարգարեան Թորոսեանց տնակով: Անոր հետ յառաջուց թղթակցեցանք եւ ամէն ինչ կորագործեցինք: Նա զիս իր անձնական ծախսով ժընէվ համալսարան մը պիտի ղրկէր: Այդ նոժակը ներկայացուցի Յարութիւն Պատրիարքին եւ Տնօրէն Ժողովին: Հետեւաբար արտօնութիւն տուին ինձի գնալու ժընէվ: Միայն թէ ժամանակի քաղաքական կացութեան պատճառաւ, իրենք պաշտօնապէս կամ արտաքինապէս չպիտի գիտնային իմ ժընէվ երթալ, այլ Կ. Պոլսը համար անցագրի պիտի հանէի եւ Բիզիբէն — իբր թէ — պիտի մեկնէի գէպի Մարտիիս:

Այս ամէն ձեւակերպութիւնները կատարելէ յետոյ, 1896 Մայիս 21, Դշ. առաւօտ, մեկնեցայ նրաւաղէմէն, ինձ ուղեկից էր Մանիասցի Կարապետ Գուլեան (յետոյ Տ. Յակոբ Գինյ.) անուն Միաբան մը, որ ժառանգաւորաց վարժարանի կառավարչութեան պաշտօնէն եւ Միաբանութենէն նոր հրաժարած էր: Եպս. մը (Զէյթունցի Կարապետ Սրբաղան), վարդապետներ, սարկաւազներ, դպիրներ եւ միաբաններ մինչեւ կայարան ողջերթի եկած էին: Յուկէս ժամէն հասանք Յողպէ: (չոգեհնար միջեւ կայարան ողջերթի եկած էին: Յուկէս ժամէն հասանք Յողպէ: (չոգեհնար միջեւ, ուր օղափսխութեան առթիւ կը գտնուէր Տ. Յարութիւն Պատրիարք եւ

տեղւոյն տեւումն էր Տ. Գրիգորիս Վրդ. Գոյաճեան: Ս. Գառիբարձը, որ անկողնայ մէջ կը մնար, դիտ փր ներհայալսեալները ընդունեց և մէկ ժամու չափ դանազան գէշաքեր պատմեց իր յմտնիկ և յայլ տեղիէ՝ ըրած ևսգեորութիւններէն: Վերաք բարոյն ըսինք Տեառնի, ժամաբար Ս. Մկրտիչ Վրդ. Մարգարեանին, հիւր Յովնանէն Վրդ. Իփէքեանին, Յովսէփ Վ. Սողոմոնեանին և Միաբաններուն և նոյն օրը նշատանք Աւստրիական Լոյտի ընկերութեան շտաբէտը չողենաւ, որ (ը. Թ.) ժամը 10ին մեկնեցաւ Յովսէփի նաւահանգստէն և գիշերուան ժամը 2ին հասանք Հայֆա, բայց դուրս չելայ — չողենաւ 2 ժամու չափ մնաց Հայֆայի առջև և յետոյ ճամբան չարուակելով առաւօտուն կանուխ հասանք Պէյրուս: Առաջին անգամ կը տեսնէի Սուրիոյ համարաւոր նաւահանգիստը, դուրս ելայ և ազդարար ազգային վանքը դնացի: Եւր տեսչական պաշտօն կը վարէր Տ. Մարթէոս Վրդ. Դանըզեան, յետոյ այցելեցի մի քանի ծանօթ ազգայիններու առանձին մթերանոցներէ: Երեսօրացի Համարաճում էֆ. Մոսաթիշեանի ընկերակցութեամբ գացինք Վէրաբլը՝ անուամբ ծանօթ անտառակը, և երեկոյեան դէմ չողենաւ վերադարձայ, որ ուշ տանք մեկնելով առտուն կանուխ Թարապուլուս (Շամայ) հասանք, ուր երկու ժամ մնացինք, բայց դուրս չելայ: Շողենաւ նոյն օրը մեկնեցաւ և կէսօրին հասաւ Իսկէնթէրուն, Դուրս ելլելով տեսակցեցայ տեղւոյն Հովիւ Տ. Ներսէս Վրդ. Դանիէլեանի հետ և մի քանի կեսօրացիներու (Մ. Կիւլպէնկեանի և Բ. Քէշիշեանի) մթերանոցները այցելեցի: Նոյն երեկոյ մեկնեցանք Իսկէնթէրունէն և հետեւեալ առաւօտ հասանք Մէրսին (Մայիս 24, Ուրբաթ):

Յովսէփէն բոժոսկաւ թէպէտեւ իրմորի համար առած էի, բայց չողենաւի մէջ տարապայման բաղմունքիւն կոր, որոյ հետեւանք անհանգստութիւն և Մէրսինի հայրենակիցները տեսնալու փոփաքը մղեց զիս Մերսինի դուրս ելլալու, թէպէտեւ խնամութիւն չէր, որովհետեւ հայկերոյն խնամքէն քէշ միջոցն էր և ես իբր երիտասարդ և կրօնաւորի տարագրուս ուղարկութիւն կը հրաւիրէի իմ վրաս: Բաւական դժուարութեամբ (իբր հիւանդացած) դուրս ելայ և հիւրընկալուեցայ ընդ Թալասցի Յարութիւն Աղա Սթանպուլեանի առժամեալ բնակարանը: Յարութիւն Աղա բաւական բարեկեցիկ էր և լու գիրք ունէր Տարսուսի մէջ: Այն օրերը կատարածի վախէն, ուրիշ ազգայիններու նման առժամապէս Մէրսին փոխադրուած էր, ուր համեմատաբար աւելի ապահովութիւն կոր: Երկու ազգայինը 1909ի Կիլիկեան կոտորածին ի Տարսուս իր տան մէջ ապանակեցաւ:

Մայիս 25, Շբ. երեկոյ և Կիր. 26 Մայիս (Տօն Եկեղեցւոյ), Մէրսինի Ս. Գր. Լուսաւարիչ եկեղեցին արարողութեան ժառանկեցայ և շատ մը Թալասցիներէն զատ այցելեցի նաև Մկրտիչ էֆ. Սէլեանին, որոյ երկու երիտասարդ դասակները (և իմ դպրոցեան Թալասի ընկերներս) Միտաք՝ 27 տարեկան և Յարութիւն՝ 25 տարեկան, նոյն օրերը վախճանած էին — առաջինը Մէրսին, երկրորդը Կ. Պոլիս —, ի խոր սուգ համակելով իրենց ծնողքը:

Հետաքրքրութեամբ և մի քանի ծանօթներու և բարեկամներու այցելելու փոփաքանք և անխնամութեամբ Մէրսինէն (Կիր. օրը) չողենալով ճամբայ ելայ գէպի Տարսուս, ուր կը գտնուէր մէկ Սաղիմական բարեկամս, Սամուէլ էֆ. Արիկեան (ընդ Առանցի): Քաղաք հասնելով՝ պատահամբ, Բողոքականաց ժողովարանը մտայ, ուր պաշտամունք կը կատարուէր, ուր հանդիպեցայ Սամուէլ էֆ. ի: Նոյն երեկոյ հիւրընկալուեցանք իր տունը, ուր իր նոր ամուսնացած եղբորը (Նազարէթի) հետ միասին կը բնակէր և եղբորմէն մառանկէօզութիւն կը սորվէր: Հետեւեալ օրը Սամուէլ էֆ. ին հետ միասին սկսանք շրջագայիլ դանազան եկեղեցիներ և դպրոցներ, ինչպէս նաև Հայոց նշանաւոր պատմական գերեզմանատունը, որ ըստ ոմանց իր մէջ կը պահէ Սարգսնաբաղի չորիմը ևն:

Երկու երիտասարդներու հետաքրքրական պատմանքը տեղական կառավարութեան ուղարկութիւնը հրաւիրեցին մեր վրայ, և ես հրաւիրուեցայ կառավարութեան

գաւառ, ուր նախ փոխա տալիքսին և յետոյ Գալմազմանի առջև երկայնապատում հարցաքննութեան ենթարկուեցաւ, և պատուաւոր երաշխաւոր մը տալով մեկնեցաւ կառավարչատունէն: Հետեւեալ օրը Մէրսին վերադառնալով, Թալապի Գանձապետեան Մ. Գարրիէլ էֆ. ին տունը մնացի և յաջորդ առաւօտ, ընդ հսկողութեամբ փոխի մը, շոգեկառքով մեկնեցաւ դէպի Մէրսին և առաջնորդուեցաւ ուղղակի կառավարութեան գաւառ, ուր շարունակուեցան ճարտունի երկայնապատում հարցաքննութիւնները փոխա տալիքսին և միւրեսաւ լիմ փաշայի ներկայութեան և վրաս խուզարկուեցաւ: Յետոյ կեսառաքի պատուաւոր ազգայինի մը երաշխաւորութեամբ ազատ արձակուեցաւ, առաջին շոգեկառքով քաղաքէն մեկնելու պայմանաւ:

(Այստեղ փակագծի մէջ բռնեմ, թէ Եւրոպայէն վերադարձիս իզմիր երբ բանտարկուեցաւ, կառավարութիւնը գրուեց թուր թուղթերս և տետրակներս, որոնց մէջ էր նաեւ ուղեւորութեան օրագիրը:)

Քանի մը օր միայն մնացի Մէրսին և առաջին պատահած շոգեկառքով — Հէլլէնական, Վիզիր — մտայ: Շոգեկառք պղտիկ էր և բազմութիւնը շատ: Ծածրորդ-նեւու մեծագոյն մասը կատղած և կոտորածներէն նոր դուրս ելած տաճիկներ էին: Առաջին օրէն ես ինքզինքս Յոյն ձեւացուցի: Քոյս յաւնագիր թուրքերէն Յովսէփ Կեղեցիկի պատմութիւնը կար, շարունակ զայն կը կարդայի:

Շոգեկառք Մէրսինէն մեկնեցաւ և հետեւեալ առաւօտ իսկէնտէրուն հասաւ. ուր գուրս չեկայ: Նոյն երեկոյ մեկնեցանք իսկէնտէրունէն և առանց Մէրսին հանդիպելու՝ երկու օրէն հասանք Ատալիա, ուր օր մը մնացինք և Գանիայի կուսակալութեանէն բազմաթիւ թուրք ճամբորդներ հասան:

Մեր շոգեկառք եօթը օրէն ողջութեամբ հասաւ իզմիր:

Ես ուղղակի Գարաթաղ գնացի և հիւրընկալուեցաւ մեր հեռուոր ազգականներէն Արթին Աղա իմիւրեանի տունը:

Մէկ շաբաթի չափ իզմիր մնալէ և Առաջնորդին (Ներսէս Ծ Վ. Արսլանեան) և զանազան հաստատութիւններու մօտ կենալէ ետք, Ֆրանսական շոգեկառքով մեկնեցաւ և երկու օրէն ողջութեամբ հասաւ Կ. Պօլիս և ցամաք ելաւ Դալմաթիա, ուր նաւամատոյցին մէջ պաշտօնեայ մը առաւ անցադիրս և ՅուՅուսի թուղթս և նշանակեց քովը թէ ո՛րք պիտի բնակիմ. Վրուճգարուն, Գարաթաղարուն քով երաւազէմի փոխանորդարանը գրեւ տուի, հետքս կորսնցնելու համար:

Գրեթէ երկու ամիս մնացի Գոտը-գիւղ: Այդ միջոցին շատ քիչ անդամ դուրս կ'ելլէի: Հազիւ երկու անգամ Գոլսոյ կողմը անցայ: Մի անգամ շոգեկառքին մէջ հանդիպեցաւ Մեւլէթէթէկ Արքեպպ. Մուրաթեանին և կէս ժամու չափ տեսակցեցաւ հետը, մինչև որ կամուրջը հասանք (այն միջոցին Գոտը-գիւղի քարոզիչը Մամբրէ Նպոյն էր):

Օգոստ. 14, Դշ., պատահեցաւ Օսմ. պանքայի դէպքը, որոյ թուր մանրամասնութիւնները հասան մեզի նոյն երեկոյ: Բազմաթիւ հայեր ապաստանեցան օտար հաստատութիւններ, օրինակ՝ Գոտը-գիւղի Լատինական եկեղեցին և Ֆէնէրպահչէի նորընծայարանը, Ֆրէրներու դպրոցը և յն. Բայց Տէլի Ֆուստ Փաշան պաշտպանեց Սկիւտարը և Գոտը-գիւղը և այն կողմերու հայերը չմնասեցան:

Ֆէնէր պախչէն դ/տեցինք թէ ինչպէ՞ս Մարտիոյ երթալիք Ֆրանսական (Մէսամբրիի) շոգեկառք մեր կողմը եկաւ և Գալմազմէն առջև խարսխեց, ուր յետոյ եկան Օսմանեան պանքան մտնող Գալմազմանեան հայ-սեղափոխականներ: Այս արարքը գրեթե Սուլթան Համիդին կատաղութիւնը տարաբախտ հայ ազգին դէմ: